

1. QUO VADIS, УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЄ?

Подібно до історії багатьох інших місць, країн і народів історія України як території бере початок в історієписанні, яке сьогодні, ймовірно, можна схарактеризувати як глобальну чи транснаціональну історію. У середині V століття до р. Х. Геродот в «Історіях» описав землі сучасного півдня України та їхнє багатоетнічне населення, серед якого переважали скіфи. Порівнюючи Дніпро з іншими річками, відомими стародавнім грекам, історик дійшов висновку, що той поступається лише Нілу. Тож землі й народи України — це частина всесвітньої історії відтоді, як про них написав батько історіографії. Кілька століть по тому перші відомі мешканці українських земель — кіммерійці — потрапили до Біблії.

Коли в середині XI століття руські літописці в Києві почали писати власну історію, вони вже мали на цю тему чимало творів, що вийшли з-під пера переважно вчених греків, чиї імператори й патріархи принесли християнство на колишні скіфські землі кількома десятиліттями раніше. Завдання літописців було аж ніяк не просте: вони мусили зібрати місцеві перекази й вписати їх у християнську та імперську історичну схему, яку принесли місіонери. Літописці доклали всіх зусиль, щоб вмонтувати себе, своїх правителів і землю в наратив про створення світу, міф про слов'янський етногенез та історію Візантійської імперії. Вони підкреслювали, що русичі розпоряджаються власною долею: мовляв, їх ніколи не завойовували, вони запросили варягів (вікінгів) панувати на своїй землі з власної волі й християнство вибрали собі за нову релігію так само вільно. Однак концепція всесвітньої історії та хронологічна таблиця, яку вони використовували, датуючи події минулого, прийшли безпосередньо з візантійських писань.

Бачення Києва й Русі як частини християнського світу залишалося в центрі системи поглядів літописців попри монгольську навалу в середині XIII століття. Проте в міру того, як меншав світ руських князівств, а амбіції їхніх правителів ставали локальними, а не регіональними чи глобальними, літописці перетворювалися на охоронців місцевої пам'яті, що мала слабкий зв'язок із загальнолюдською історією. Лише в XVI столітті чужоземці у своїх творах знову звернули увагу на Київ та українські землі, спонукаючи місцевих авторів пов'язати локальну історію зі світовими подіями. Початок Реформації з її протистоянням протестантів і католиків — в Україні воно вилилося переважно в полеміку навколо Берестейської унії (1596 рік) — змусив обидва табори думати про православних українців і білорусів як про учасників ширшої релігійної боротьби. І православні, і унійні полемісти подавали свою історію як частину епічної боротьби між християнством та ерессю. Козацькі війни, що почалися в середині XVII століття, не лише привернули увагу західних авторів до регіону, а й спонукали їх трактувати явище козацтва як частину загальноєвропейської хвилі революцій чи християнської боротьби проти османів.

«Хоч Україна — один із найвіддаленіших регіонів Європи, а козацька назва дуже сучасна, але ця країна віднедавна стала ареною славетних дій і жителі її виправдали себе з такою самою великою доблестю в бойових мистецтвах, як будь-який інший народ», — писав Едвард Браун 1672 року, публікуючи історію козаків П'єра Шевальє в англійському перекладі як «A Discourse of the Original, Country, Manners, Government and Religion of the Cossacks» (укр. «Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків») ¹. Брауну козаки певною мірою нагадували земляків, бо ті теж здобули славетні перемоги на морі, а безкраї козацькі степи були схожі на море й у них теж треба орієнтуватися по компасу. У цій початковій спробі пояснити Україну англійському читачеві наголошено на військовій і морській історії, героїчних вчинках та паралелях з англійським укладом життя.

XVIII століття принесло ідеї Просвітництва в Східну Європу, де вони знайшли тлумачів і поширювачів в особі освічених деспотів, зокрема Катерини II. Основним завданням місцевих істориків — спершу козацької старшини, а потім дворян на імперській службі — стала інтеграція свого минулого в минуле імперії, хоч вони й наголошували на особливостях власного краю. Цю тему підхопили козацькі літописці, які творили після Полтавської битви (1709 рік). Жанр сягнув апогею у творах Олександра Безбородька, колишнього козацького полковника, який став одним із творців російської зовнішньої політики кінця XVIII століття. Історію рідної Гетьманщини після Полтавської битви він подає так, що його край нібито виграв від освіченого правління Катерини II. Натомість імперські владні інституції перейнялися інтегруванням українського минулого в минуле своїх імперій. В Україні Бантиш-Каменський отримав від місцевого генерал-губернатора замовлення написати «Історію Малої Росії» (1822 рік). Галицьке минуле активно вписували в історію династії та імперії Габсбургів.

Епоха націоналізму розірвала зв'язок між локальною та імперською історіями, зробивши історію нації та її території основним об'єктом дослідження. Михайло Грушевський не лише переїхав з однієї імперії в іншу, а й заклав неімперську інтелектуальну основу для історичного нарративу української нації. Національні історики революціонізували історіографію, відмовившись від літописів династій та імперій і почавши вивчати людей. Вони наділяли кожну майбутню націю окремим та унікальним минулим, однак їхній антиімперський проєкт допускав й елемент універсалізму. Тож більшість українських істориків від Миколи Костомарова до Михайла Драгоманова й Михайла Грушевського уявляли свою землю частиною майбутньої федерації — слов'янської у випадку Костомарова, європейської у випадку Драгоманова та російської у випадку раннього Грушевського.

XX століття принесло в Україну ідею світової революції. Письменники-комуністи уявляли Україну частиною світової спільноти соціалістичних націй. Деякі з них, як-от Микола Хвильовий,

закликали українську культурну еліту переорієнтуватися на Європу, а Матвій Яворський, наприклад, вважав радянську Україну за П'ємонт для українців за межами СРСР. Сталінський режим жорстоко знищив такі перспективи, заарештувавши та знищивши їх виразників. Концепція «історії СРСР» зводила транснаціональний аспект української історії до акценту на російсько-українських відносинах — це обмеження зникло лише після несподіваного розпаду Радянського Союзу 1991 року.

На Заході Україна та її історія залишалися майже непоміченими протягом Першої світової війни й міжвоєнного періоду. Ситуацію змінила прелюдія до Другої світової війни, коли українці виявилися втягнутими в чехословацьку кризу й стали чинником німецько-радянського поділу Польщі. Український історик-емігрант Дмитро Дорошенко опублікував свій огляд української історії в Канаді, а російський історик-емігрант Георгій Вернадський схвалив видання англійського перекладу «Історії України» Михайла Грушевського в США. У Великій Британії видавництво Кембриджського університету опублікувало огляд української історії Вільяма Аллена. За його означенням, «українська проблема» — «одна з основних причин браку балансу в континентальній Європі»².

Європейська війна невдовзі стала глобальною, змістивши увагу істориків і широкої громадськості з України на Росію й Радянський Союз загалом. Однак війна також значною мірою сприяла інтернаціоналізації знань: сотні тисяч українських біженців і чимало професійних українських істориків були змушені виїхати в Центральну Європу, а згодом у США й Канаду. Зрештою, воєнні події не лише привернули увагу англійськомовної громадськості до цієї частини світу, а й породили англійськомовних авторів, готових про це писати.

Логіка Холодної війни, яка охопила світ незабаром після Другої світової, сприяла поширенню антикомунізму й націоналізму як засобів протистояти російськоцентричному радянському історичному нарративу. Однак початки української історії як академічної дисципліни в Північній Америці також мали прикметні

транснаціональні характеристики. Коли 1975 року в Гарвардському університеті заснували кафедру української історії, її очолив Омелян Пріцак, відомий знавець мов і культур тюркського світу. Його найближчий соратник і співзасновник Українського наукового інституту Ігор Шевченко був авторитетним фахівцем з історії візантійської культури. Обидва писали про Україну, вписуючи її історію й культуру в широкий контекст євразійського та візантійського світів. Наступник Пріцака, Роман Шпорлюк, став відомим фахівцем з європейської інтелектуальної історії ще до того, як прийшов у Гарвард наприкінці 1980-х років. З позицій свого наукового досвіду та інтересів засновники української історіографії в Сполучених Штатах і Канаді не могли уявити собі українську історію інакше, ніж як частину євразійського, візантійського чи східно-центрально-європейського світів.

Переосмислення української історії

Перша північноамериканська академічна дискусія з історії України відбулася на сторінках журналу «Slavic Review» 1963 року. У ній узяли участь тюрколог Омелян Пріцак, фахівці з революції 1917–1920 років Артур Адамс і Джон Решетар-молодший та фахівець з інтелектуальної історії Східно-Центральної Європи Іван Лисяк-Рудницький. Іван Лисяк-Рудницький, який написав концептуальну роботу «Роль України в новітній історії», і Омелян Пріцак іммігрували в США після Другої світової війни. На обох вплинув В'ячеслав Липинський, який у 1920-х роках започаткував багатостічний підхід до української історії. Учасники обговорювали питання історичного чи неісторичного статусу української нації, тягlosti української історії, характеру революції в Україні та її історичного розташування між Сходом і Заходом³.

Іван Лисяк-Рудницький, який 1963 року стверджував, що українська історіографія ще не утвердилася в північноамериканських академічних колах і в найкращому разі була додатком до російських студій, zorganizував конференцію з української історії в Канаді 1978 року. Її вислідом став збірник «Переосмислен-

ня української історії», до якого ввійшло дев'ять нарисів і стенограми круглого столу про основні виклики, що постають перед українською історіографією в Північній Америці. На той час вже створили кафедри історії України й інститути українських студій у Гарвардському університеті (США) та Альбертському університеті (Канада), почали готувати магістрантів та аспірантів з історії. Деякі з цих студентів, зокрема Орест Субтельний і Франк Сисин, узяли участь у конференції й опублікували доповіді в збірнику. Серед учасників були також Роман Шпорлюк, тодішній працівник Мічиганського університету, його колишній учень Джон-Пол Химка та студент Альфреда Рібера в Пенсильванському університеті Зенон Когут, член гуртка магістрантів та аспірантів Гарварду.

Перед організаторами конференції постало насамперед питання про те, кого вони хочуть запросити на конференцію: українських істориків чи дослідників історії України. Вони вибрали другий варіант, запросивши істориків українського й неукраїнського походження. Серед останніх була Патриція Герлігі, яка тоді представляла коледж Веллслі. Організатори ще мали доводити собі й іншим, що «українська історія» — легітимний термін на позначення історії українських земель до появи назви *Україна* як етноніма. Омелян Пріцак розв'язав це питання під час круглого столу, вказавши на історію Іспанії, яка стосується історії іспанських регіонів задовго до створення іспанської держави та впровадження її офіційної назви. Найбільше уваги учасників круглого столу привернули питання періодизації української історії та встановлення відповідної англійської термінології. Однак основне занепокоєння сформулював Іван Лисяк-Рудницький у вступі до конференційного збірника: в умовах неможливості вільного розвитку українознавства в Радянському Союзі дослідники української історії в Північній Америці мали взяти на себе завдання репрезентувати українську історіографію на Заході.

«Як західним дослідникам української історії реагувати на цю сумну ситуацію? — писав Рудницький, посилаючись на жалюгідний стан української радянської історіографії. — Багато хто

в українській діаспорі вважає, що радянській ідеологічній ортодоксії слід відповідати такою самою жорсткою та войовничою «патріотичною» ортодоксією. На думку організаторів конференції, такий підхід був би провальний. Потрібно застосовувати вільну, критичну думку, не обмежену будь-якими догмами, марксистськими чи націоналістичними». Рудницький стверджував, що дослідники історії України на Заході можуть виправити «деформації» радянської історіографії, якщо «самі вивчатимуть українську історію в універсальному контексті». Він писав, що, розглядаючи історію України в контексті відносин країни з Середземномор'ям, Центральною Європою та Євразією, можна «висвітлити унікальну історичну ідентичність України» та сприяти «кращому розумінню історії Східної Європи загалом»⁴.

Два ключові рішення організаторів й учасників конференції — розширити поле українських історичних студій, залучивши неукраїнських науковців, і зробити цю новоутворену галузь невіддільною частиною північноамериканської історичної науки — були явними відхиленнями від моделі української історіографії, якої трималися наукові інституції українських емігрантів, зокрема Українська вільна академія наук і Наукове товариство імені Шевченка. Результатом цих рішень стала підготовка першого покоління українських істориків на історичних факультетах північноамериканських університетів, а пізніше й публікація монографій, які вийшли переважно в інститутах українських студій Гарварду та Альбертського університету.

У проміжку між 1982 і 1996 роками науковці, пов'язані з новою галуззю, опублікували три розвідки з історії України. Впливова книга Романа Шпорлюка «Україна: Коротка історія» (1982 рік) вписала сучасну історію України в контекст процесів націєтворення в Центральній і Східній Європі. З Гарварду вийшли автори двох великих синтезів української історії: Орест Субтельний опублікував працю «Україна: історія» 1988-го, а Павло-Роберт Магочій доєднався до цього грона авторів вісім років по тому з «Історією України» (1996 рік). Праця Субтельного, як часто вважають, виражає

національну парадигму української історії, тоді як твір Магочія втілює поліетнічний підхід до теми⁵.

Постання незалежної української держави 1991 року справило великий вплив на українську історіографію. Праця Субтельного в українському перекладі на деякий час стала основним підручником в Україні, замінивши російськоцентричний і класовий наратив радянського періоду й водночас конкуруючи з застарілими підходами та моделями, заново відкритими або «репатрійованими» в Україну через праці українських емігрантів, які належали до етатистської школи української історіографії. Не менш глибокими були зміни на Заході, де поява України на політичній мапі забезпечила вкрай потрібну політичну легітимізацію української історії як окремої галузі досліджень.

Однак цей процес відбувався дуже своєрідно, а саме внаслідок обговорення в журналі «Slavic Review» (1995 рік) статті Марка фон Гагена, фахівця з історії міжвоєнного СРСР, з провокативною назвою «Чи є в Україні історія?» Фон Гаген стверджував, що, згідно з загально визнаними західними політичними й академічними стандартами, Україна ще не має історії: щоб набути такого статусу, ця тема має бути повністю увійти в північноамериканську історіографію. Кількох науковців зі Сполучених Штатів, Канади, Центральної Європи та України запросили відповісти на статтю фон Гагена, що вказувало на серйозну трансформацію української історії як предмета дослідження. Тепер вона привертала увагу провідних науковців неукраїнського походження на Заході, тоді як серед етнічних українців були новоприбулі з пострадянської України, зокрема й автор цих рядків.

Марк фон Гаген не тільки подав критичний, але прихильний огляд галузі, а й визначив порядок денний для її майбутнього розвитку. Повертаючись до питання позірної браку інституційної, елітної й навіть культурної спадкоємності в українській історії, фон Гаген запропонував перетворити слабкі сторони України на сильні. «Саме мінливість фронтів, проникність культур, історичне багатоетнічне суспільство — все це могло б зробити українську